

Starokršćanski relikvijari na priobalnom području provincije Dalmacije

---

Curić, Ana

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:422372>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-31**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Zadar, 2017.

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Starokršćanski relikvijari na priobalnom području provincije
Dalmacije

Završni rad

Student/ica:

Ana Curić

Mentor/ica:

Prof. dr. sc. Dražen Maršić

Zadar, 2017.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Ana Curić**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Starokršćanski relikvijari na priobalnom području provincije Dalmacije** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 29. rujan 2017.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA	4
3. RELIKVIJARI TIPA ŠKRINJICA	6
3.1. Novaljska capsella reliquiarum	6
3.2. Relikvijar iz crkve sv. Ivana Evanđelista u Rabu.....	8
3.3. Lopudski relikvijari tipa škrinjica	10
3.4. Relikvijar iz Lovrečine na Braču.....	12
3.5. Relikvijar u Muzeju grada Cresa.....	14
3.6. Relikvijari iz Splita.....	15
4. ELIPTIČNI RELIKVIJARI.....	18
4.1. Eliptični relikvijar iz Novalje	18
4.2. Eliptični relikvijari iz Lopuda	19
5. STAKLENI RELIKVIJARI TIPA LONCA.....	20
5.1. Stakleni relikvijar iz Novalje.....	20
5.2. Stakleni relikvijar iz Kotora	21
6. OKTOGONALNI RELIKVIJARI	23
6.1. Oktogonalni relikvijar iz Novalje.....	23
7. ZAKLJUČAK.....	26
8. SAŽETAK.....	30
9. SUMMARY.....	31
10. LITERATURA	32

1. UVOD

Provincija Dalmacija nastala je nakon panonsko - dalmatinskog ustanka 6.-9. godine kada je provincija Ilirik zauzimala preveliki prostor. Tijekom ratova prepoznaju se panonska i dalmatinska zona djelovanja čija su se središta formirala u Saloni, Sisciji i Sirmiju. Kao potencijalno rješenje unutarnjih nemira odlučeno je podijeliti provinciju na *Illyricum Superius* što bi bilo područje Dalmacije i *Illyricum Inferius* to jest područje Panonije. U svakodnevnom govoru za ove dvije provincije upotrebljavao se jednostavni naziv *Dalmatia* i *Pannonia*.¹

Provincija Dalmacija zauzimala je prostor od rijeke Raše u istočnoj Istri pa sve do Lješa koji se nalazi u sjevernoj Albaniji. Kopnena granica pratila je pobrđe Dinarida do ušća rijeke Kolubare kraj Obrenovca. Za istočnu granicu provincije može se samo pretpostaviti da se protezala od ušća Kolubare prema Čačku, između rijeka Drine i Ibra, gdje se danas prostire granica između Albanije i Kosova, pa sve do Šar - Planine i ušća Drine kraj Lješa gdje je graničila s provincijom Makedonijom.²

S obzirom na to da je tema ovog rada starokršćanski relikvijari na priobalnom području provincije Dalmacije, potrebno je i objasniti što je to kršćanska arheologija i koji značaj u njenom proučavanju imaju relikvije i relikvijari.

Kršćanska arheologija je grana arheologije koja se bavi proučavanjem ostataka predmeta i spomenika iz ranog doba kršćanstva kako bi bolje predočila način života, običaje, ali i samo oblikovanje vjere prvih kršćana te pitanje kako im je religija utjecala na život. Srodne su joj kasnoantička i biblijska arheologija, ali i teološke znanosti.³

Đuro Basler u djelu "Kršćanska arheologija" navodi da vremenski okviri starokršćanske arheologije ne mogu biti striktno određeni, niti taj period započinje u isto vrijeme u svim krajevima. Ipak, može se pretpostaviti da se sam početak nije mogao dogoditi prije kraja 2. stoljeća, točnije početka 3. stoljeća poslije Krista. Dokaz nam je obilježeni grob sv. Petra u Rimu koji se datira u 2. stoljeće, a spominje se i u izvorima na prijelazu iz 2. u 3. stoljeće. Pišući o provinciji Dalmaciji, Basler iznosi da se kao najstariji spomenik starokršćanstva uzima oratorij na Paniku kod Bileće koji se datira oko 260. godine. Kao i početak, niti kraj starokršćanskog perioda nije moguće precizno datirati. U zapadnim zemljama Europe se najčešće u kontekst vremenskog okvira starokršćanstva uzima pontifikat Grgura Velikog s kraja 6. i početka 7. stoljeća, što se u Dalmaciji vremenski poklapa sa

---

¹ R. MATIJAŠIĆ, 2009, 184.

² R. MATIJAŠIĆ, 2009, 185.

³ V. KAPITANOVIĆ, 2006, 11.

prodorom Avara i Slavena. Također za granicu starokršćanstva prema srednjem vijeku, odrednicu može predstavljati i vladavina Justinijana I, to jest kraj istočnorimskog carstva i početak rano bizantskog doba. Za bolje shvaćanje ranog kršćanskog života pomažu nam istraživanja ljudskih djelatnosti kao što su načini sahrane mrtvih, groblja, pojava prvih crkava i kulturnih objekata, uporaba kršćanske simbolike, umjetnosti te štovanje relikvija svetaca.⁴

U ovom radu obrađen je pronalazak i karakteristike potonje spomenutih relikvija, točnije njihovih spremnika zvanih relikvijara, na priobalnom području provincije Dalmacije.

Relikvije predstavljaju tijelo, njegove dijelove, odjeću ili neki drugi predmet koji je vezan uz određenu osobu koja se smatra svetom i čiji je kult odobren od strane Crkve. To su svi predmeti koji su bili u doticaju sa svetom osobom te se njima prepisuje čudotvorna moć. Zbog toga se relikvije znaju nazivati i moćima. Početak prakticiranja čuvanja relikvija potječe još iz doba katakombi, kada su mučenici bili pohranjivani u sarkofage ili arkosolije, to jest lučno nasvođene grobove. Po završetku progona kršćana smanjuje se broj mučenika te se umjesto čitavih tijela počinju čuvati i štovati njegovi pojedini dijelovi s istim značajem čudotvornosti. Većina grobova nalazila se izvan zidina grada te se tijekom provala barbara zbog zaštite i lakše pristupačnosti relikvije sele u grad gdje im se u čast grade posebne crkve. Tako je još od starokršćanstva uvedena tradicija da se mise služe nad grobovima mučenika i da se ispod ili u oltar crkve ugrade i čuvaju neke relikvije. Štovanje relikvija postaje iznimno popularno tokom srednjeg vijeka što dovodi do pojave lažnih i bizarnih relikvija. Zbog toga je na Tridentskom koncilu u 16. stoljeću određeno da svaka relikvija mora imati potvrdu autentičnosti izdanu od crkvenih vlasti.⁵

Tema ovog rada su relikvijari, točnije spremnici u kojima se čuvaju i izlažu prethodno spomenute relikvije svetaca.

U "Leksikonu ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva" uz naziv relikvijar navode se i nazivi moćnik ili spremnik s funkcijom čuvanja ili izlaganja kostiju, dijelova odjeće ili nekog predmeta koji je vezan uz svetu osobu ili druge svete moći. Iako mogu biti izrađeni od raznih materijala, ipak su najzastupljeniji plemeniti materijali kao što su zlato, srebro, bjelokost ili kristali. Oblikom su također raznoliki te mogu biti eliptični, oblika škrinjice, oktogonalni ili u obliku dijela ljudskog tijela kojeg čuvaju.⁶

Za sada su na priobalnom području provincije Dalmacije pronađeni starokršćanski relikvijari u Novalji na otoku Pagu, na otoku Lopudu, u gradu Splitu, u Kotoru, Lovrečini na otoku Braču te na otocima Rabu i Cresu. S obzirom da ih je većina pronađena kao slučajni

---

⁴ Đ. BASLER, 1990, 31- 32.

⁵ A. BADURINA, 1979, 507.

⁶ A. BADURINA, 1979, 507.

nalaz, a ne u sklopu arheološkog istraživanja, kontekst nalaza je onemogućen. Zbog toga se u historijatu istraživanja navode autori i članci koji se bave njihovom problematikom. Relikvijari su obrađeni po tipologiji oblika te poredani po kronologiji započevši sa najčešće zastupljenijim oblikom i najstarijim primjercima.

2. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

U kasnoj antici proširila se tradicija skupljanja i štovanja relikvija. Najcjenjeniji su bili predmeti povezani s Kristom, Marijom, apostolima ili relikvije mučenika. Svaki oltar u crkvi je trebao posjedovati ostatke svetaca. Najčešće su se ispod oltara nalazila pravokutna udubljenja prekrivena pločom gdje se čuvao relikvijar s određenim relikvijama. Također, u nekim crkvama su se relikvije čuvale u zidanim grobovima u obliku slova L ili u obliku križa. Velike i raskošne crkve mogle su imati i konfesiju koja bi od svetog groba bila odijeljena rešetkama. Popularnost relikvija u srednjem vijeku je uzrokovala trgovanje ostacima svetaca, stvaranje lažnih relikvija ili izmišljanje mučenika.⁷

Iako je njihova upotreba bila rasprostranjena duž čitavog antičkog kršćanskog svijeta, zanimljivo je da je većina relikvijara u provinciji Dalmaciji otkrivena kao slučajni nalaz.

Jedan od najstarijih spomena relikvijara pronađenom na našim područjima je članak don Frane Bulića "Ritrovamenti antichi cristiani a Lovreščina di Postire sull' isola Brač (Brazza)", koji je izdan u *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* broj 32 iz 1909 godine. Bulić navodi da je pronašao relikvijar te ga na temelju stilskih obilježja datira u 5. ili 6. stoljeće. Relikvijar spominje i Igor Fisković u članku koji je izašao 1981. godine u *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku* broj 75. pod nazivom "Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača". U novijoj literaturi relikvijar se spominje u knjizi "Lovrečina - Ranokršćanski spomenici otoka Brača" iz 1994. godine, autora Davora Domančića i Jasne Jeličić Radonić. Na relikvijar se obazire i Nenad Cambi u članku "Bilješke o kasnoj antici" izdanog u *Bračkom Zborniku* broj 22. iz 2007. godine, gdje uspoređuje stilska obilježja relikvijara s onima sarkofaga 5. i 6. stoljeća.

Prvo spominjanje lokaliteta Lopud i crkvice u kojoj su pronađeni relikvijari izvršio je Vicko Lisičar. On u svom djelu "Lopud - historički i savremeni prikaz" iz 1931. godine spominje arhiv i Župni muzej kojeg je sam osnovao. Nažalost, zbog odluke vlasnika tog prostora, sve starine što su se čuvale u tom muzeju završile su nagomilane u hodnicima bez potrebne dokumentacije i pažnje. Takvo stanje nam opisuje Viktor Novak u članku "Reliquarium Elaphitense" iz 1935. godine izdanog u *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku* broj 52., koji je tijekom pretraživanja natpranih hodnika, pronašao kutijicu s natpisom. Taj relikvijar s natpisom i još tri male kutijice nakratko spominje Igor Fisković u svom članku "O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja" objavljenog u *Izdanju Hrvatskog arheološkog društva* sv.5 iz 1980. godine. Uz najčešće spomenuti relikvijar s

---

⁷ N. CAMBI, 2002, 302-303.

natpisom, Dubravka Beritić u članku "Lopudski relikvijar - moćnik *Reliquiarium Elaphitense*" izdanom u *Zborniku Dubrovačkog primorja i otoka* broj 8. iz 2001. godine, prvi put spominje ostale tri kutijice i neukrašeni kovčežić pronađen zajedno s njima. Skupinu od sveukupno šest relikvijara obrađuje Vinicije Lupis u svojoj disertaciji te u najnovijem članku "Iznova o lopudskim moćnicima" izdanom 2009. godine u *Histria Antiqua* 18/1.

Novaljski relikvijari, iako najreprezentativniji primjerci, otkriveni su slučajno prilikom radova u dvorištu kuće Vlade Vidasa na Pagu 1971. godine. U pronađenom oltaru (*loculus*) nalazila se *capsella reliquiarum* u kojoj su se čuvali oktogonalni, eliptični i stakleni relikvijar. Anđelko Badurina u članku "Ranokršćanski relikvijar iz Novalje" izdanom u *Materijali XII – IX kongresa arheologa Jugoslavije* iz 1976. godine opisuje škrinju s moćima (*capsella reliquiarum*). Ivo Fadić u članku "Novaljski relikvijari" objavljenom u *Diadori* sv.15 iz 1993. godine pobliže opisuje stakleni relikvijar, dok su oktogonalni relikvijar obradili Boris Ilakovac u članku "Ranokršćanski relikvijari kesenske (*Cissa*) biskupije iz Novalje na otoku Pagu" iz 1993./1994. godine izdanog u *Vjesniku arheološkog muzeja u Zagrebu* broj 26-27. i Josipa Baraka Perica u članku "Krist i apostoli na relikvijaru iz Novalje u općem kontekstu starokršćanske ikonografije" izdanog u *Archaeologia Adriatica* 2 iz 2008. godine.

Relikvijar s Raba prvo spominje Miljenko Jurković u svom članku "Oratorij - relikvijari i deambulatorij crkve sv. Ivana u Rabu" iz 1990. godine objavljenog u *Radovima instituta za povijest umjetnosti* broj 14. Usputno ga obrađuje i Miljenko Domijan u radovima "Rab - grad umjetnosti" iz 2001. godine, te "Rab u srednjem vijeku" iz 2004. godine, dok je najnovija objava Mirje Jarak koja u *Starohrvatskoj prosvjeti* broj 37 iz 2010. godine izdaje članak "Starokršćanska i ranosrednjovjekovna skulptura otoka Raba".

Splitske relikvijare pronađene u ormarima u kapitularnoj dvorani samostana sv. Klare je nedavno obradio i objavio Arsen Duplančić u članku "Dva starokršćanska relikvijara iz Splita" izdanom u *Vjesniku za arheologiju i povijest dalmatinsku* broj 106 iz 2013. godine.

Nažalost, relikvijar iz muzeja otoka Cresa nije u potpunosti objavljen te ga Jasminka Ćus - Rukonić usputno spominje u članku "Ranokršćanska skulptura grada Cresa" izdanog u *Histria Antiqua* 18/2 iz 2009. godine.

Stakleni relikvijar iz Kotora spominje Vincije B. Lupis u svojoj doktorskoj disertaciji "Moćnik dubrovačke prvostolnice" iz 2003. godine.

3. RELIKVIJARI TIP A ŠKRINJICA

3.1. Novaljska capsella reliquiarum

Prilikom radova u dvorištu kuće Vlade Vidasa u Novalji na otoku Pagu 1971. godine otkriveni su mnogi arheološki nalazi među kojima je i oltar s lokulom. Pronađen je 6 metara istočno od pretpostavljenog desnog broda rekonstruirane trobrodne bazilike na 1,5 metra dubine.⁸ *Loculus* je bio sastavljen od šest ploča bez oltarnog prozorčića (*fenestella confessionis*), što ga je sačuvalo od pljačkaša. Unutrašnje dimenzije iznosile su 55x65x45 centimetara, a na dnu se nalazila debela kamena ploča s pravokutnim udubljenjem. Strane su činile dvije tegule s umetnutim pločama iste veličine, povezane žbukom, te prekrivene s povećim kamenom koji je imao funkciju oltarne menze.⁹ U njemu su pronađena tri relikvijara, od kojih su se elipsasta kutijica od srebrenog lima i trbušasta staklena posuda vrlo vjerojatno nalazili u škrinji moći (*capsella reliquiarum*), to jest drvenoj škrinji na kojoj se nalazio reljefno iskucani lim.¹⁰

O novaljskom relikvijaru (Slika 1), škrinji moći obloženoj mjedenim pločama, najviše je pisao Anđelko Badurina, koji navodi da su dimenzije škrinje iznosile 27,5 x 18 x 16,5 centimetara. Sačuvano je nekoliko fragmenata tekstila koji je po svemu sudeći omatao cijeli relikvijar. Najbolje je sačuvana vjerojatno gornja ploča brončanog okova, dok su stranice sačuvane u većim ili manjim fragmentima. Za pretpostaviti je da dno škrinje nije imalo brončanu ploču već samo drvo. Bridovi su bili okovani obrubom koji je sa stranicama spojen s čavlima i probadanjima. Na jednoj strani brida nalazio se reljefni ukras vitica s naizmjenice postavljenim grozdovima i listova, dok se s druge strane protezao motiv palmete s različito okrenutim prikazima lavova i jelena. Taj ornamentalni motiv često je prisutan tokom antike. Na stranicama mjedenog lima nalaze se reljefno prikazani biblijski motivi utisnuti tehnikom tiještenja. Na njima je prikazano 10 različitih biblijskih scena, od kojih pet pripada Novom, a pet Starom zavjetu. Pri njihovoj izradi majstor se služio s dva kalupa koji su na sebi imali po pet prizora te su vertikalno utisnuti na škrinju. Na mjestima gdje se kalupi preklapaju scene se ponavljaju. Pozadina scena je prazna ili sadrži natpis, a likovi su prikazani u kontrapostu s glavama u profilu. Teme nisu razvrstane po biblijskoj kronologiji, ali su sve vezane uz kult mučenika, što je česta tematika kršćanstva 3. i 4. stoljeća te se pronalazi na sarkofazima i freskama iz katakombi tog vremena. Na starozavjetnim scenama imamo prikaze Mojsija kako

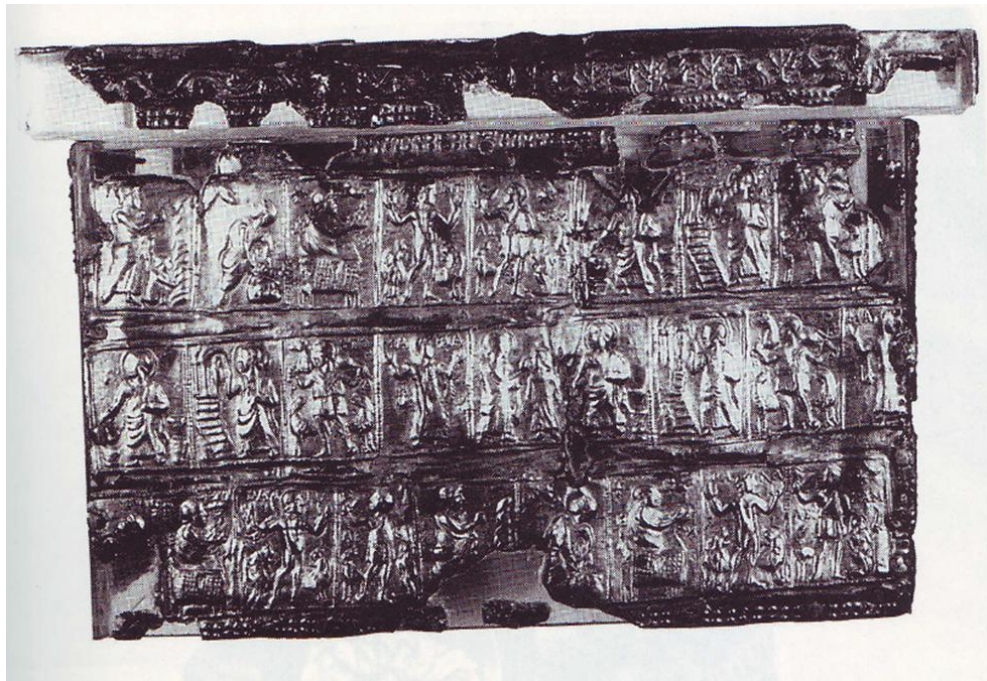
⁸ B. ILAKOVAC, 1993/1994, 47-49.

⁹ A. BADURINA, 1976, 284.

¹⁰ I. FADIĆ, 1993, 157.

izbija vodu iz stijene, poziv Mojsijev, prikaze Noe u korablji, Danijela u lavljoj jami te Abrahama koji žrtvuje Izaka. Prikazi svih novozavjetnih scena potječu iz Ivanova evanđelja. Oni predstavljaju umnažanje kruha ili čudo u Kani, uskrsnuće Lazarovo, prikaz Dobrog pastira, Marije Orans te ozdravljenje slijepca. Sve scene su prikazane sažeto i bez detalja, ali dovoljno razumljivo da ih se jasno interpretira.¹¹

Prema Badurini ovaj relikvijar pronalazi analogije s onima pronađenim u Panoniji i na Rajni, koji se datiraju u kraj 4. stoljeća. Pošto je dekoracijom Novaljska škrinjica znatno siromašnija, smatra se da je i datacijom nešto starija, vjerojatno iz sredine 4. stoljeća. To je vrijeme kada je kršćanstvo slobodno i u svom nastajanju, doba kada je kult mučenika veoma štovan. Po svemu sudeći ovaj primjerak je nastao na helenističkom Istoku prije 363. godine kada je Novalja potresom razrušena.¹²

Slika 1. Prednja strana škrinje moći iz Novalje s 5 prikaza iz Starog i 5 prikaza iz Novog zavjeta. (preuzeto od: I. FADIĆ, 1993, 171)

¹¹ A. BADURINA, 1976, 284-285.

¹² A. BADURINA, 1976, 286.

3.2. Relikvijar iz crkve sv. Ivana Evanđelista u Rabu

Pod relikvijare tipa škrinjica možemo smjestiti i izgubljeni relikvijar iz grada Raba (Slika 2) koji svojim izgledom podsjeća na sarkofag. Miljenko Domijan iznosi da je dužina kamenog relikvijar 50 centimetara, a visina i širina po 27,5 centimetara. Na uglovima relikvijara mogu se uočiti plitki prikazi tordiranih pilastara, dok su stražnja i bočne strane ukrašene kanelirama i s polukružnim elementima pri vrhu relikvijara. Usprkos oštećenju desne strane, na prednjoj strani škrinjice razaznaje se reljefni prikaz biljnog vijenca u čijem se središtu nalazi križ. Pri dnu vijenca nalaze se dvije vitice bršljana, a u samom lijevom kraju reljefni je prikaz slova alfa, dok je na drugoj strani vidljiv dio slova omega. Zbog vrhova bočnih strana koji su koso zarezani, naslućuje se da su pridržavali poklopac koji nije pronađen i za kojeg Domijan pretpostavlja da je imao oblik zabata kuće s akroterijem.¹³

Mirja Jarak navodi da se relikvijar sekundarno koristio i kao škropionica u zvoniku crkve sv. Ivana Evanđeliste na otoku Rabu. Slaže se s datacijom Miljenka Domijana koji ga smješta u 5. stoljeće. Nepoznate su nam relikvije koje su u njemu čuvane, ali se pretpostavlja da su jako bitne pošto je relikvijar jedini sačuvani kameni inventar iz starokršćanskog perioda kada je crkva sv. Ivana Evanđeliste sagrađena. Za potvrdu rane datacije relikvijar se može usporediti s drugim kamenim relikvijarima, ali i sarkofazima pronađenim na istočnoj obali Jadrana. Kaneliranje stranica starokršćanskih sarkofaga dolazi na područje Dalmacije krajem 4. i početkom 5. stoljeća. Sam križ, koji je prikazan u biljnom vijencu na prednjoj strani relikvijara, po svojim se proširenim nastavcima razlikuje od križeva salonitanske produkcije 6. stoljeća i daje naznake ranije datacije. Za analogiju nam je poslužio kameni relikvijar iz Istanbula koji je datiran u 5. stoljeće jer svojim motivom i izgledom sarkofaga podsjeća na primjerak s Raba. Na tom relikvijaru se na dužim stranicama nalazi lovorov vijenac u čijem je središtu križ, te se s donjeg dijela vijenca izvijaju vitice bršljana. Zbog toga se da zaključiti da je rapski relikvijar proizvod domaće produkcije te da je napravljen po uzoru na italske kanelirane sarkofage i da se zbog motiva i srodnosti s relikvijarom iz Istanbula može sa sigurnošću datirati u 5. stoljeće poslije Krista.¹⁴

Crkva sv. Ivana je u starokršćanskom periodu imala oblik trobrodne jednoapsidalne bazilike s tim da joj je apsida bila šira od središnjeg broda. Takav primjer najprije imamo u Zadru iz kojeg se utjecaj širi na okolicu te se zbog toga pretpostavlja da je crkva sv. Ivana na Rabu izgrađena u 6. stoljeću.¹⁵

---

¹³ M. DOMIJAN, 2001, 157-158.

¹⁴ M. JARAK, 2010, 83.

¹⁵ M. JURKOVIĆ, 1990, 81.

Miljenko Jurković smatra da je u romanici, točnije u 12. stoljeću, crkva obnovljena te joj je dodan deambulatorij koji je bio na nižoj razini od samog svetišta crkve. Miljenko Domijan obnovu datira u drugu polovinu 11. stoljeća te iznosi da su u apsidi crkve pronađeni ostaci konfesije s mjestom čije dimenzije odgovaraju relikvijaru te da se potonji tu i čuvao. Također M. Jurković piše da je na južnoj strani crkve sagrađen zvonik s oratorijem-relikvijarem u prizemlju te da su se relikvije u 12. stoljeću prenosile iz prostora tamnih kripti u gornje dijelove crkve gdje je naglašenija sama svjetlost svetišta.

Sama arhitektura crkve, podoltarna konfesija s mjestom koje odgovara dimenzijama relikvijara te naknadna gradnja zvonika s oratorijem-relikvijarem, nam ukazuje da su relikvije čuvane u starokršćanskom rapskom relikvijaru bile stoljećima štovane od strane vjernika i stanovnika otoka Raba u crkvi sv. Ivana. Nažalost, ta tradicija je prekinuta i relikvijar je danas izgubljen.

Slika 2. Kameni relikvijar s otoka Raba (preuzeto od: M. JARAK, 2010, 83)

3.3. Lopudski relikvijari tipa škrinjica

Pod relikvijare tipa škrinjica spada i srebreni relikvijar s natpisom (Slika 3) s otoka Lopuda koji je pronađen ispod praga crkve Gospe od Napuča.¹⁶ Prava posveta crkve bila je Bezgriješnom Začecu Blažene Djevice Marije, dok je Gospa od Napuča zvana u narodu zbog bunara koji se nalazio u središtu (nad pučom) crkve.¹⁷ Iako znamo da je crkvice u 17. stoljeću pripadala ženskom samostanu, nedostaju nam natpisi koji bi svjedočili o tome kada je sagrađena. V. Novak pretpostavlja da je samostan naknadno pridodan crkvi čije se osnove nisu dirale i u kojoj je sačuvan grob, već se crkvice samo proširila te tako grob dospijeva pod prag samostanske nadogradnje. Isti autor smatra da se datacija same crkve može staviti u prvi period obnove kršćanstva na Lopudu u 7. stoljeću. Također pretpostavlja da su dva križa pronađena podno ležajeva pripadala nekoj crkvi koja je tu bila prije dolaska Slavena što upućuje da je datacija originalne crkvice starija od prve kršćanske obnove otoka.¹⁸

Dužina škrinjice iznosi 10,2 centimetra, širina 5,7 centimetra dok visina iznosi 4,7 centimetara.¹⁹ Na prednjoj strani srebrenog relikvijara prikazana su tri križa između četiri stupa spojena s tri luka koji su ukrašeni sitnim polulukovima između kojih se nalaze kružići. Dno prednje strane je pričvršćeno s pet klinova te je ukrašeno polulukovima s kružićima ispod, poviše i između njih. Kružići su ukrašeni kružićima tako da se u gornjem dijelu nalaze po tri kruga, u sredini dva, a u donjem dijelu po šest kružića, osim u zadnjem križu gdje ih se u donjem dijelu nalazi pet. Na poklopcu, koji je s tijelom škrinje spojen s kopčom, nalazi se prikaz križa između dva stupa s lukom koji su također ukrašeni motivom suprotnih lukova i kružića. Na svakoj bočnoj strani relikvijara nalazi se po jedan križ ukrašen polulukovima i točkicama. U ovom relikvijaru pronađena je mala srebrena bačvica u kojoj se nalazilo malo crnog praha i sitnih kostiju. Na lijevoj, prednjoj i na desnoj strani poklopca relikvijara nalazi se natpis.²⁰ Novak navodi da je natpis pisan vulgarnom latinštinom te bi u prijevodu tekst glasio: "Gospari, blaženi, svetitelji, Krstitelju Ivane i mučenici, posredujte za moje grijeha kod Njega i kroz Njega koji je vas okrunio".²¹ Zbog spominjanja sv. Ivana, Novak je mišljenja da je relikvijar bio u sastavu oltarne menze u crkvi sv. Ivana, čiji se ostaci nalaze na brdašcu Ivanje i da se njenim napuštanjem relikvijar prenosi u drugu crkvu ili pada pod vlasništvo nekog velikodostojnika. Također, relikvijar datira u kraj 8. ili početak 9. stoljeća

---

¹⁶ V. NOVAK, 1940, 173.

¹⁷ V. LISIČAR, 1931, 55.

¹⁸ V. NOVAK, 1940, 172.

¹⁹ V. NOVAK, 1940, 173.

²⁰ D. BERITIĆ, 2001, 169-171.

²¹ V. NOVAK, 1940, 177.

što argumentira usporedbom natpisa s relikvijara s natpisom kneza Branimira nađenog u Šopotu kraj Benkovca datiranim u 9. stoljeće.²² S tom datacijom ne slaže se Ante Milošević koji zbog načina urezivanja (*Kerbschnitt*) i izvođena ornamenata, relikvijar smješta u kraj 7. i početak 8. stoljeća. Spominje i sličnosti prednje strane relikvijara s jednim mramornim plutejem iz Italije te pretpostavlja da je on proizvod sjevernoitalskih radionica merovinške umjetnosti.²³ Najnovije mišljenje iznosi Lupis, koji relikvijar povezuje s križolikim nakitom s punciranim kružićima. Smatra da je taj nakit dio kulture autohtonog kasnoantičkog stanovništva iz 5., 6. i 7. stoljeća, što bi značilo da je relikvijar djelo lokalne zlatarske radionice tog doba.²⁴

Slika 3. Relikvijar s natpisom (preuzeto od: V. LUPIS, 2015, 16)

Dubravka Beritić prva spominje neukrašeni srebreni kovčežić sličnog izgleda (Slika 4) i dimenzija kao potonji relikvijar.²⁵ Lupis opisuje da srebrena kutijica ima ravne i neukrašene stranice te da joj je dno ispupčeno, a da se pod otvorom nalazi ispupčeni vijenac.²⁶

Uz relikvijar s natpisom i bačvicom u njemu te srebreni kovčežić, u skupinu lopudskih relikvijara spadaju i tri eliptična relikvijara, što znači da je na otoku Lopudu čuvano bogatstvo od čak šest starokršćanskih relikvijara.

---

²² V. NOVAK, 1940, 184.

²³ A. MILOŠEVIĆ, 2000, 127.

²⁴ V. LUPIS, 2009, 477.

²⁵ D. BERITIĆ, 2001, 170.

²⁶ V. LUPIS, 2003, 102.

Slika 4. Srebrni neukrašeni relikvijar tipa škrinjice iz Župnog ureda na otoku Lopudu (preuzeto od: V. LUPIS, 2015, 14)

3.4. Relikvijar iz Lovrečine na Braču

Pod relikvijare tipa škrinjica spada i kameni kovčežić pronađen u starokršćanskoj crkvi u Lovrečini (Slika 5). Analizama kamena relikvijara te pronađenih sarkofaga unutar te crkve, uviđeno je da je za njihovu izradu upotrijebljen bituminozni vapnenac iz škripskog kamenoloma čija je upotreba zabilježena na području provincije Dalmacije i talijanske obale kroz 6. stoljeće.²⁷

Don Frane Bulić u svom djelu “Ritrovamenti antichi cristiani a Lovreščina di Postire sull' isola Brač (Brazza)” po prvi put spominje kameni relikvijar iz Lovrečine. Iznosi da je širina relikvijara iznosila 44 centimetra, dužina 35, a visina 19 centimetara. Sam poklopac relikvijara nije pronađen, ali su vidljivi tragovi metalnih pločica koje su ga pridržavale. Na svakoj strani relikvijara urezan je latinski križ sa proširenim krakovima. Također ga na temelju stilskog oblika križeva datira u 5. ili 6. stoljeće.²⁸

Što se tiče datacije samog relikvijara kao analogije se mogu uzeti sarkofazi pronađeni u Lovrečini i Supetru na otoku Braču koji su često ukrašavani središnjim križem. Nenad Cambi smatra da su ti primjerci jedni od ljepših sarkofaga na ovom području te navodi da su

²⁷ D. DOMANČIĆ, J. JELIČIĆ - RADONIĆ, 1994, 37-38.

²⁸ F. BULIĆ, 1909, 38-39.

se prodavali po čitavom Jadranu. Datira ih u 6. stoljeće kada smješta i vrhunac bračke trgovine i proizvodnje tih sarkofaga.²⁹

Slika 5. Relikvijar sv. Lovre iz Lovrečine na Braču u Arheološkom muzeju u Splitu (preuzeto od: K. KOS, 2015/2016, 107)

Glavni crkveni prostor starokršćanske crkve u Lovrečini je pravokutnog jednobrodnog oblika te joj je na istočnoj strani istaknuta polukružna apside. Oltarna pregrada se sastojala od kvadratnih pilastra, nad kojima su se uzdizali stupovi s kapitelima. Iz ulomaka se da zaključiti da su dva osnovna motiva ukrašavanja bili kružni elementi te motiv pravolinijskih rešetki. Na jednom pluteju se nalazi motiv jednostavnog križa u krugu koji je često upotrebljavan među bračkim radionicama tog vremena.³⁰

Za promatranje konteksta i važnosti kamenog relikvijara pomogla nam je rekonstrukcija popločanog poda svetišta preko kojeg doznajemo njegov originalni izgled. Saznajemo da se u sredini apside nalazila križna konfesija koja nam ukazuje na mjesto oltara. Na istočnoj strani su se nalazile 3 stepenice, dok je za nas bitnija zapadna strana jer se tu nalazio posebni postament gdje je bio postavljen kameni relikvijar za kojeg se smatra da je čuvao relikvije sv. Lovre. Na njegovu važnost ukazuje to što je stajao točno ispod oltara dok se iznad njega nalazio trijumfalni luk.³¹

---

²⁹ N. CAMBI, 2007, 105.

³⁰ D. DOMANČIĆ, J. JELIČIĆ - RADONIĆ, 1994, 34.

³¹ D. DOMANČIĆ, J. JELIČIĆ - RADONIĆ, 1994, 35.

3.5. Relikvijar u Muzeju grada Cresa

Pod relikvijare tipa škrinja nadalje možemo smjestiti i maleni kameni relikvijar koji se čuva u Muzeju grada Cresa (Slika 6). Spominje ga jedino Jasminka Ćus - Rukonić u članku "Ranokršćanska skulptura grada Cresa". Autorica navodi pronađene starokršćanske ulomke u gradu Cresu. Uz sam relikvijar tu su pronađeni i ulomci tordiranog stupića, sarkofaga s natpisom te ulomak pluteja. Ćus - Rukonić iznosi da je relikvijar napravljen od kamena vapnenca te da su mu dimenzije dužina 10 centimetara, a visina i širina po 8 centimetara. Sama vanjska površina relikvijara obrađena je dosta grubo te su vidljivi tragovi klesarske viljuške, dok mu je unutrašnjost ipak nešto glađe i pažljivije obrađena.³²

Autorica predlaže dataciju u 6. stoljeće, ali se zbog nepoznavanja nalazišta i konteksta nalaza ne može sa sigurnošću ustvrditi kojoj crkvi i vremenu ovaj relikvijar pripada. Postoji tradicija među creskim Franjevcima koja kazuje da se samostan razvio iz jedne starije male crkve posvećene sv. Ivanu Krstitelju. Kako lokacija te crkvice nije utvrđena, ne možemo znati je li starokršćanska i pripadaju li joj pronađeni ulomci kamene plastike skupa s relikvijarom.³³

Zbog manjka publikacije i literature, spomenut ću i mišljenje Kristine Kos, koja u svom diplomskom radu navodi mogućnost da su se zbog malih dimenzija relikvijara u njemu mogle čuvati čestice tijela ili neki sekundarni relikviji. Zaključuje da zbog grube obrade i nepostojanja ukrasa relikvijar vjerojatno nije čuvao neke bitnije i cijenjenije relikvije.³⁴

Pronalazak ovih predmeta ukazuje na postojanje starokršćanske tradicije na otoku Cresu, te uz Osor izdvaja i grad Cres kao potencijalno bogato i zanimljivo nalazište.

---

³² J. ĆUS-RUKONIĆ, 2009, 311.

³³ J. ĆUS-RUKONIĆ, 2009, 312.

³⁴ K. KOS, 2015/2016, 10.

Slika 6. Relikvijar u Muzeju grada Cresa (preuzeto od: K. KOS, 2015/2016, 106)

3.6. Relikvijari iz Splita

U ormarima u kapitularnoj dvorani samostana sv. Klare u Splitu pronađena su dva mala relikvijara. Njih je obradio i objavio Arsen Duplančić. Navodi da je kameni relikvijar u obliku sarkofaga napravljen od vapnenca sa zaobljenim poklopcem (Slika 7). Dužina mu iznosi 20,2 centimetara, širina 13,3 centimetra, a visina 18,6 centimetara. Na bočnim stranama relikvijara nalazi se urezan po jedan starokršćanski križ. Na poklopcu, koji je raspuknut, nalazi se pečat splitskog nadbiskupa Nikole Dinaričića (1757.-1764) utisnutog u crveni vosak, dok je na sanduku relikvijara vidljiv pečat Ivana Luke Garagnina (1765.-1783.). Prema izvještaju redovnice klarise, relikvijar se prije toga nalazio u oltaru kućne kapele samostana. Prilikom otvaranja relikvijara 2006. godine otkrivene su moći sv. Dujma, sv. Jurja Mučenika, sv. Staša, sv. Klementa s bilješkom iz 19. stoljeća te ulomak odjeće makarskog biskupa Stjepana Blaškovića, također s bilješkom datiranom u 19. stoljeće. U sanduku su se nalazili i razni pečati splitskih nadbiskupa, datirani u 18. stoljeće, te papirić s tekstom *S. Doimo, puo essere anche di S. Arnerio ed Anastasio* iz 19. stoljeća. Iako mu je prethodna lokacija bila u kućnoj kapeli, poznato nam je da se relikvijar čuvao i da je bio zazidan u donjem dijelu oltara sv. Staša u katedrali. To potvrđuju arhivski izvori nadbiskupa koji navode izgled, lokaciju i moći pronađene u ovom relikvijaru. Oblikom relikvijar podsjeća na mali sarkofag, a križevi s proširenim krajevima na bočnim stranama su tipična odlika starokršćanstva, iako se njihov

položaj razlikuje od uobičajenih primjeraka s križevima na prednjoj strani kakvi se javljaju u 6. stoljeću. Za točniju dataciju ovog primjerka ključan je zaobljeni poklopac, koji se pojavljuje u Raveni te utječe na proizvodnju sarkofaga u Dalmaciji tokom 5. stoljeća. Uzimajući u obzir i razvoj kršćanstva u Splitu te stilske karakteristike relikvijara, možemo ga datirati u 6. stoljeće. Njegovu početnu lokaciju nije moguće utvrditi, ali predstavlja jasan dokaz duhovnog života koji se odvijao i štovao u Dioklecijanovoj palači u 6. stoljeću.³⁵

Slika 7. Bočna strana kamenog relikvijara pronađenog u samostanu sv. Klare
(preuzeto od: A. DUPLANČIĆ, 2013, 209)

Iako drugi pronađeni relikvijar u samostanu sv. Klare izgledom i dimenzijama više podsjeća na kutijicu nego škrinju, ipak zbog pravokutnog je obrađen pod relikvijare tipa škrinjica.

Pronađeni relikvijar je izrađen od olova (Slika 8) te ima oblik kutijice s poklopcem na kojem se nalazi natpis *SCS Seuerus*. Dužina relikvijara iznosi 4,4 centimetra, širina 2 centimetra, a visina varira od 1,5 pa do 2 centimetra. Unutar njega su pronađeni komadići tkanine zelene, bijele i tamnocrvene boje. Podrijetlo mu je nepoznato, ali po svemu sudeći relikvijar je bio ugrađen u neki oltar u Dioklecijanovoj palači na prostoru prethodnog samostana klarisa. Posebno s ističe natpis s imenom sv. Severa koji je bio dvanaesti biskup Ravene. On 344. godine umire te biva pokopan u predjelu Classe, gdje mu se u 6. stoljeću u čast gradi velika bazilika. Sam kult štovanja sv. Severa, zajedno s njegovim moćima, mogao je doći u Split iz Ravene tijekom 6. stoljeća, kada je salonitanski biskup Maksim 599. godine

³⁵ A. DUPLANČIĆ, 2013., 205-213.

otišao u Ravenu da se pokaje za svoje grijehе. Također postoji i pretpostavka da je relikvijar iz Ravene u Split donio Ivan Ravenjanin, koji je vršio funkciju prvog biskupa srednjovjekovnog Splita. Ipak o vremenu njegova djelovanja i funkciji postoje razna mišljenja. Svakako, ovaj se relikvijar može datirati u drugu polovicu 6. ili početak 7. stoljeća, što je ujedno i datacija pojačanog štovanja sv. Severa u Raveni.³⁶

Slika 8. Olovni relikvijar (preuzeto od: A. DUPLANČIĆ, 2013, 215)

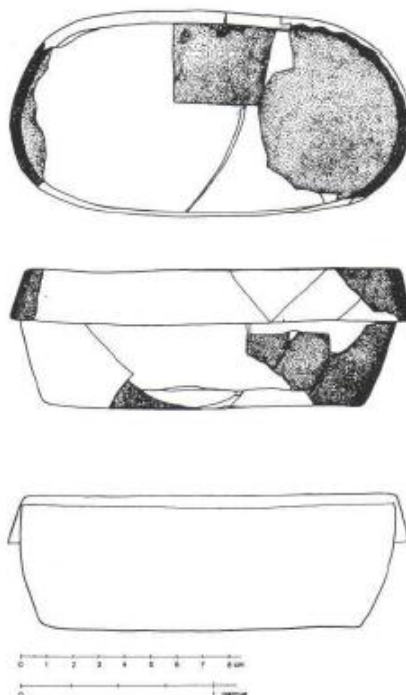
---

³⁶ A. DUPLANČIĆ, 2013., 213-215.

4. ELIPTIČNI RELIKVIJARI

4.1. Eliptični relikvijar iz Novalje

Prema izjavi V. Vidasa, prilikom otkrivanja potonje spomenutog lokula, srebreni eliptični relikvijar bio je čitav (Slika 11), ali se u pokušaju otvaranja raspao. Sastojao se od eliptične posude ravnog dna prekrivene s oblikom odgovarajućim ravnim poklopcem. Sačuvani ulomci nisu ukrašeni te je relikvijar vjerojatno izrađen tehnikom iskucavanja srebrenog lima. Pretpostavljene dimenzije su iznosile 15,2 x 7,8 x 5,3 centimetara. Ovakav oblik relikvijara javlja se već u 3. stoljeću i vrlo je učestao tokom 4. i 5. stoljeća te su najčešće bogato ukrašeni i s natpisima. Novaljski primjerak se ističe po izostanku dekoracije te zbog ravnog, a ne ispupčenog poklopca kakvi inače prevladavaju kod eliptičnih relikvijara. Zbog toga je zasebna datacija nemoguća te ga se smješta u kontekst ostalih nalaza pronađenih u lokulu.³⁷

Slika 11. Srebreni eliptični relikvijar (preuzeto od: B. ILAKOVAC, 1993/1994, 57)

³⁷ B. ILAKOVAC, 1993./1994., 57-58.

4.2. Eliptični relikvijari iz Lopuda

Uz relikvijar s natpisom i srebreni relikvijar tipa škrinjice bez natpisa, na otoku Lopudu pronađena su i tri eliptična starokršćanska relikvijara (Slika 12). Jednoj kutijici nedostaje poklopac, dok je na ostalima poklopac ispupčen s rubnom trakom te prekriven motivom križa napravljenog u tehnici iskucavanja i graviranja. Križ je ukrašen motivima kvadrata, kružnica i rombova koji bi mogli predstavljati drago kamenje. Pri dnu i pod poklopcem relikvijara protezala se ispupčena traka s motivom upletenih grana koje su činile križoliki motiv. To je čest motiv u kasnoantičkom zlatarstvu i predstavlja vijenac pobijede. Lupis smatra da se po svojim stilskim odlikama ovi relikvijari mogu datirati u 5. ili 6. stoljeće.³⁸ Pretpostavlja da su prekomorski import ili da su uvezeni iz Salone.³⁹

Slika 12. Tri eliptična starokršćanska relikvijara s poklopcima iz župnog ureda na otoku Lopudu (preuzeto od: V. LUPIS, 2009, 474)

---

³⁸ V. LUPIS, 2003, 102.

³⁹ V. LUPIS, 2009, 477.

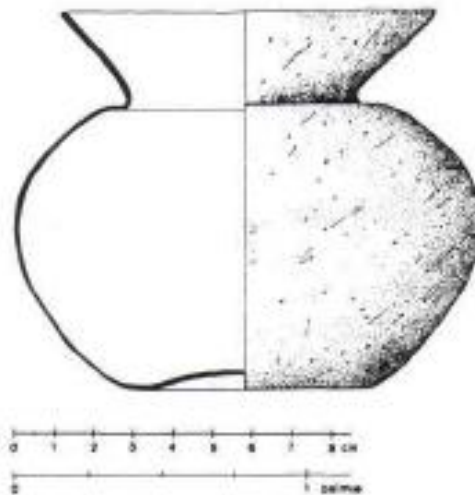

5. STAKLENI RELIKVIJARI TIP A LONCA

5.1. Stakleni relikvijar iz Novalje

Kao i prethodno spomenuti relikvijari, stakleni relikvijar je također pronađen u sklopu škrinje moći koja se čuvala u već spomenutom lokulu.⁴⁰

Za analizu staklene trbušaste posude (Slika 13) zaslužan je Ivo Fadić koji njezin oblik uspoređuje s loncem bez ručki (*olla cineraria*), to jest tipom staklenih urni. Smatra da je u vrijeme nastanka ove posude sjećanje na obred spaljivanja pokojnika još uvijek prisutno te da je trebalo sezati do zadnjih desetljeća 3. stoljeća. Tada su izrađivane skromnije staklene urne bez ručki. Novaljski primjer ipak odlikuje mlađim karakteristikama te skromnijim dimenzijama. Visina posude je 10,5 centimetara, a širina 12,5 centimetara. Staklo je zelenkaste boje i slabe prozirnosti. Na samom otvoru se nalazi ljevkastog oboda. Ovakav izgled je sličan kasnoantičkim nalazima koji potječu iz 3. i početkom 4. stoljeća. Zbog ljevkastog oboda ovu staklenu trbušastu posudu možemo preciznije datirati u sredinu 4. stoljeća. Namjena ovakvih urni prenosi se i na pohranu moći sveca koja se zatim stavlja u oltarni grob. Takva upotreba je svakako starija od pojave relikvijara koji se pojavljuju u kasnijim stoljećima. Velika je vjerojatnost da je ova posuda imala funkciju relikvijara.⁴¹

Slika 13. Stakleni relikvijar (preuzeto od: B. ILAKOVAC, 1993/1994, 56)

Pregledom ovih nalaza može se zaključiti da je pronađeni *loculus* u Novalji na Pagu sadržavao škrinju moći, to jest škrinjicu za relikvije, u kojoj su se nalazila dva relikvijara,

⁴⁰ I. FADIĆ, 1993, 157.

⁴¹ I. FADIĆ, 1993., 160-163.

srebrni eliptični i trbušasti stakleni, te da datiraju iz 4. stoljeća (Slika 15). Vrijedni primjerak osmerostraničnog srebrnog relikvijara je naknadno dodan krajem 5. ili početkom 6. stoljeća. Neki znanstvenici smatraju da se pronađeni relikvijari nisu naišli u funkciji oltarnog groba, već kao ostava novaljske bazilike. Ipak pravokutno udubljenje u lokulu svjedoči o primarnoj funkciji te škrinje da prihvati i očuva škrinju moći s dva relikvijara u njoj. Također, zbog nedovoljne istraženosti cjelokupnog prostora, ne smije se odbaciti mogućnost da se na mjestu pokopa relikvijara možda nalazilo neko posvećeno mjesto kao što je *memoria*, to jest *martyrium* nekog mučenika. Fadić smatra da su u 6. stoljeću, u sklopu starokršćanske crkve, bila čuvana tri relikvijara skupa s škrinjom moći, te da je to bio mali *concilium sanctorum*, to jest moći triju svetaca.⁴²

5.2. Stakleni relikvijar iz Kotora

Vincije B. Lupis u svojoj doktorskoj disertaciji pod nazivom "Moćnik dubrovačke prvostolnice" spominje Kotor i tradiciju čuvanja moći. Navodi da je zaštitnik grada Kotora sv. Tripun te da je uz Dubrovnik, grad s najzastupljenijim ikonografskim prikazom sveca zaštitnika.⁴³

Tradicija čuvanja i štovanja relikvijara u gradu Kotoru vidljiva je iz odluke kotorskog Malog i Tajnog vijeća koji su 1431. odredili da se tri puta tjedno mora služiti sveta misa iznad čuvene škrinje s relikvijama.⁴⁴

Također, autor spominje starokršćanski stakleni relikvijar oblika lonca (*olla cineraria*) u kojem su čuvane moći sirijskih mučenika sv. Srđa i Bakha (Slika 14). Iznosi predaju po kojoj se smatra da je relikvijar prenesen u Kotor nakon pada Skadra 1479. godine od strane Turaka, te da se početno čuvao u benediktinskom samostanu na Bojani. Poznato je da se od 1501. godine u gradu Kotoru čuva povelik broj srebrnog liturgijskog posuđa koje je pripadalo franjevačkim samostanima iz Drača i Skadra, što potvrđuje istinitost narodne predaje o početnoj lokaciji staklenog relikvijara.⁴⁵ Dataciju spominje Višnja Zgaga u članku "Muzej sakralne umjetnosti kotorske katedrale", te ga smješta u 3. ili 4. stoljeće.⁴⁶

---

⁴² I. FADIĆ, 1993., 165-166.

⁴³ V. LUPIS, 2003., 29.

⁴⁴ V. LUPIS, 2003., 30.

⁴⁵ V. LUPIS, 2003., 32.

⁴⁶ V. ZGAGA, 2012., 72.

Slika 14. Rimska staklena urna iz 6 st. , u pozadini starokrščanski relikvijar s moćima sv. Srđa i Bakha, 3./4. st.
(preuzeto od: V. ZGAGA, 72)

6. OKTOGONALNI RELIKVIJARI

Jedini primjerak oktogonalnog relikvijara na priobalnom području provincije Dalmacije pronađen je u Novalji na otoku Pagu. Iako mu je oblikom i ikonografijom blizak šesterostranični relikvijar iz Pule,⁴⁷ on ne spada pod provinciju Dalmaciju te zbog toga nije obrađen u ovom radu.

6.1. Oktogonalni relikvijar iz Novalje

U već spomenutom lokulu unutar škrinje moći nalazila su se tri relikvijara: srebreni eliptični, stakleni i oktogonalni relikvijar.⁴⁸ Sam *loculus* pronađen je 6 metara istočno od desnog broda trobrodne bazilike na dubini od 1,5 m.⁴⁹ Pronađena trobrodna bazilika s ostacima mozaika i apsida, ispod crkve sv. Marije, ukazuje na monumentalno starokršćansko zdanje na tom prostoru koje je u svoj kompleks vjerojatno uklopio i raniju memoriju. U lokul se krajem 5. ili u 6. stoljeću naknadno unosi oktogonalni relikvijar ukrašen prikazima apostola i Krista.⁵⁰

Zahvaljujući čvrstoj izradi osmerostranični relikvijar (Slika 9) pronađen je u potpunosti očuvan. B. Ilakovac ga opisuje kao najdragocjeniju svetinju novaljskog lokula. Njegov donji dio ima oblik osmerostrane prizmatičke posude s ravnim dnom, s kojeg se podiže osam ploha. Svaka od njih je ukrašena s jednim likom iz Novog zavjeta, dok je u središtu prikazan Isus Krist.⁵¹

---

⁴⁷ J. BARAKA, 2008., 122.

⁴⁸ I. FADIĆ, 1993., 157.

⁴⁹ B. ILAKOVAC, 1993./1994., 49.

⁵⁰ I. FADIĆ, 1993., 157.

⁵¹ B. ILAKOVAC, 1993./1994., 58.

Slika 9. Oktogonalni relikvijar iz Novalje (preuzeto od: J. BARAKA, 2008, 121)

Na relikvijaru je prikazana scena Predaje zakona (*Traditio legis*) (Slika 10) koja se prvi put pojavljuje u drugoj polovici 4. stoljeća. U središtu je uvijek prikaz Isusa Krista, dok mu se s lijeve strane nalazi Petar, a s desne Pavao. Kristova desna ruka je uzdignuta, dok u lijevoj drži *volumen*. Njegovo lice i ljevica naginju Petru, koji nosi križ te pruža ruke prema Kristu kako bi primio zakon. S Kristove desne strane nalazi se Pavao koji u lijevoj ruci drži svitak (*rotulus*), a desnu ruku pruža Kristu. Ostalih pet prikazanih apostola nije moguće identificirati jer se njihova ikonografija nadovezuje na prikaze filozofa. Svi su prikazani odjeveni u toge i palije s glavama u profilu. Trojica apostola drže svitke, samo jedan drži otvorenu knjigu (*codex*), dok se kao bradati muškarac s knjigom i svitkom u ruci prikazuje jedan apostol. Vjerojatno je zbog veličine predmeta brojka apostola s 12 smanjena na 7 apostola.⁵²

Ispod gornjeg ruba te poviše prikaza apostola nalazi se ukras u obliku pletenice. Imao je funkciju okvira likovnog prikaza i mjesta nasjedanja poklopca relikvijara. Sam poklopac je oblika osmerokutne piramide ukrašene pletenicom na donjem rubu. Trokutaste plohe poklopca ukrašene su vegetabilnim i zoomorfnim dekoracijama, a na samom vrhu se nalazi realistički prikaz borove šišarke. Također, na svako drugoj plohi je prikazan spljošteni kantaros s pticom koja ili slijeće raširenih krila, ili stoji na rubu kantarosa. Ukupna visina relikvijara iznosi 17,2 centimetra. Relikvijar je izliven u srebru te zbog toga teži čak 375 grama, a na nekim mjestima se nazire i pozlata.⁵³

⁵² J. BARAKA, 2008., 115-121.

⁵³ B. ILAKOVAC, 1993./1994., 58-61.

Ikonografija Krista među apostolima je česta i na sarkofazima s kraja 4. te početka 5. stoljeća, pa se stoga ikonografija s novaljskog oktogonalnog relikvijara dobro uklapa u to razdoblje. Tada se Predaja zakona sa svih 12 apostola najčešće prikazuje na sarkofazima, dok se na relikvijarima najčešće javlja u reduciranom obliku. Kristocentrične scene, koje se nalaze i na novaljskom primjeru, nastaju pod željom crkve da naglasi da vlast države dolazi od Boga i da je on jedini pravi vladar.⁵⁴

Slika 10. Prikaz *Traditio legis* na oktogonalmom relikvijaru iz Novalje (preuzeto od: J. BARAKA, 2008, 121)

---

⁵⁴ J. BARAKA, 2008., 123-125.

7. ZAKLJUČAK

Tradicija čuvanja ostataka mučenika datira još iz vremena ukapanja u katakombe. Tijekom barbarskih provala relikvije se prenose unutar zidina i u njihovu čast se grade crkve. Uz nadnaravnu čudotvornost, vjerovalo se da relikvije u sebi sadrže i samog Krista. Kada kršćanin zbog vjeroispovijesti odluči biti mučen, čak i pogubljen, u njega ulazi Krist koji mu daje snage za sve muke i iskušenja te se vjeruje da Kristova prisutnost ostaje u tijelu mučenika i nakon njegove smrti. Relikvije su se čuvale u grobovima ispod oltarne menze. S obzirom na to da se širila praksa čuvanja relikvija u blizini kršćanskog oltara, dijeljenjem relikvija na više crkvi, sami oltarni grobovi postaju sve manji i uzdižu se iznad tla.⁵⁵ Zbog toga spremnici, točnije relikvijari, u kojima su se čuvali ovako vrijedni i moćni predmeti, predstavljaju najvrjednije umjetničke predmete kršćanskog svijeta.⁵⁶

Kao umjetnički najvrjednije starokršćanske relikvijare na priobalnom području provincije Dalmacije možemo izdvojiti novaljsku škrinjicu moći s ikonografskim prikazima Novog i Starog zavjeta te srebrni oktogonalni relikvijar pronađen u njemu. Lopudski relikvijar s natpisom te kameni relikvijar s Raba također posjeduju umjetničku vrijednost, dok su kameni relikvijari iz Splita, Lovrečine i Cresa skromnije izrade. Eliptične relikvijare s Lopuda krase motiv križa, dok na novaljskom eliptičnom relikvijaru nema dekoracije, a stakleni primjerci iz Novalje i Kotora odlikuju jednostavnošću.

Zbog odsutnosti podataka o tome čije su se relikvije čuvale u navedenim starokršćanskim relikvijarima, ne može se potvrditi je li ukrašenost relikvijara i materijal njegove izrade proporcionalan veličini značaja i pobožnosti svete osobe čije su se relikvije u njemu čuvale, to jest sugerira li bogatiji relikvijar prisutnost ostataka osobe od velikog značaja za kršćansku religiju. Također, sami lokaliteti pronalazaka relikvijara na priobalnom području provincije Dalmacije nisu u potpunosti podudarni s poznatim antičkim biskupijama toga vremena.

O djelatnostima svetih osoba na našim područjima te širenju kršćanstva jasno nam svjedoči pismo sv. Pavla upućenom Timoteju, gdje spominje svog učenika Tita koji je otišao propovijedati u Dalmaciju. Sjedište metropolije bilo je u Saloni, što nam dokazuju i crkveni sabori održani u tom gradu 530. i 533. godine. Nakon njenog pada, papa Ivan IV. prenosi relikvije dalmatinskih i istarskih mučenika u kapelicu sv. Venancija koja se nalazi u sklopu

---

⁵⁵ V. LUPIS, 2015., 13-14.

⁵⁶ N. CAMBI, 2002,302.

Lateranske bazilike.⁵⁷ Pretpostavlja se da je to razlog nedostatka raskošnijih primjeraka starokršćanskih relikvijara na salonitanskom području.

Osim Salone, važnija biskupijska sjedišta u priobalju bila su Jader (Zadar), Delminium (Duvanjsko polje), Naron (Vid kod Metkovića), Sarsenterum (?), Muccur (Makarska) te Epidaurus (Cavtat).⁵⁸ Zanimljivo je da, osim već spomenutih skromnih primjeraka iz Splita koji su vjerojatno pridošli iz Salone, nijedno biskupijsko središte nema pronađene primjerke starokršćanskih relikvijara, a po samoj tradiciji čuvanja ostataka mučenika njih je sa sigurnošću trebalo biti.

Spomenuto je da su najreprezentativniji primjerci starokršćanskih relikvijara pronađeni u Novalji na otoku Pagu, a ne u potonje spomenutim biskupskim središtima provincije Dalmacije. Zbog toga mnogi autori smatraju da se lokalitet *Cissa*, koji se spominje u povijesnim izvorima, nalazi baš na tom mjestu. M. Suić obrađuje tu tematiku te uz svoje mišljenje navodi i teorije drugih autora o potencijalnoj smještaju antičkog grada. Opisuje i problematiku povijesnih izvora, točnije podatka da se u radu Plinija Starijeg *Naturalis historia* lokalitet *Cissa* navodi jednom, a u katalogu otoka Jonskog i Jadranskog mora dva puta, spomenuvši da se lokalitet nalazi do zemlje Histra.⁵⁹ Zanimljivo je to što se u potonje navedenom djelu lokalitetu pridodaje i naziv *Pullaria* za kojeg Suić smatra da je možda imao funkciju atributa uz pomoć kojeg bi se razlikovala dva istoimena lokaliteta, jedan u okolici Istre, a drugi kao liburnska *Cissa* (otok Pag). Iako za lokaciju istarske Kise (*Cissa*) autori spominju Brijune ili potonuli otočić u blizini Rovinja,⁶⁰ nama je za ovaj rad i pronađene relikvijare bitnija enigma novaljske Kise i pitanja nalazi li se u njoj važno biskupsko središte. Biskup Vindemije se u povijesnim izvorima spominje tri puta, a u aktima sinoda održanog u Gradu 579. godine spomenut je kao *episcopus Cessenis*.⁶¹ Iako mnogi autori odbacuju činjenicu da se na otoku Pagu mogla nalaziti biskupija, određeni arheološki nalazi ipak idu u prilog toj pretpostavci. Sve do 13. stoljeća otok Pag se nazivao *Cissa* ili *Kessa* te je poznato da se na njemu nalazio istoimeni grad.⁶² O važnosti navedenog lokaliteta svjedoče pronađeni ostaci dviju cemeterijalnih bazilika, antičkih sarkofaga, otkriće apside s mozaicima te pronalazak već obrađenih starokršćanskih relikvijara u koje spada *capsella reliquiarum*, oktogonalni, eliptični i stakleni relikvijar. Dimenzija vanjskog promjera spomenute apside s mozaikom iznosila je 13 m. Iako točne dimenzije bazilike nisu utvrđene, sam podatak o

---

⁵⁷ J. KOLARIĆ, 1998., 13-14.

⁵⁸ J. KOLARIĆ, 1998., 15-16.

⁵⁹ M. SUIĆ, 1987., 185.

⁶⁰ M. SUIĆ, 1987., 186.-195.

⁶¹ M. SUIĆ, 1987., 208.

⁶² J. S. ŠKUNCA, 2011.,334.

promjeru apside daje naslutiti da se radilo o velikoj bazilici, što nam ujedno svjedoči i o mnogobrojnosti stanovništva Kise. Za predodžbu o brojnosti stanovništva može nam poslužiti i činjenica da su u okolici Novalje pronađena dva groblja s cemeterijalnim bazilikama, jedna u Gaju na Punt Mira, a druga u Jazu, koje dr. A. Šonje datira u 4., tj. 5. stoljeće.⁶³ Kao potencijalni lokalitet antičke Kise valja napomenuti i lokalitet Caska, koja svojim imenom i arheološkim nalazima upućuje na antičko naselje *Cissa*. Očuvana je legenda o potonuću spomenutog grada, te su se njegovi ostaci tražili i na morskom dnu na području Istre i otoka Paga. Tijekom istraživanja provedenih u uvali Caska koja se nalazi na sjeveroistočnom dijelu Paškog zaljeva, pronađeni su dijelovi nekropole i gospodarskog kompleksa, te mnoštvo arheoloških nalaza.⁶⁴ Iako o točnoj lokaciji Kise na otoku Pagu postoje razna mišljenja, navest ću objašnjenje B. Ilakovca koji je pisao o limitaciji agera rimske Kise. Autor navodi da bi prostor antičkog grada mogao obuhvaćati više današnjih naselja te bi pod njega mogao spadati prostor današnje Novalje, Stara Novalje i Caske, te da bi grad mogao imat dva pristaništa na moru.⁶⁵ Također, Ilakovac obrađuje i legendu potonuća grada, te opisuje da pronađeni ostaci akvedukta i vertikalni položaj zidova upućuju na to da na lokalitetu nije bilo većih tektonskih dislokacija, točnije potresa koji bi doveo do potonuća grada. Potopljenost dijela grada objašnjava izdizanjem razine svjetskih mora tijekom stoljeća.⁶⁶

Iako točna lokacija antičke biskupije nije sa sigurnošću potvrđena, činjenica je da apsida s mozaikom, cemeterijalne bazilike i raskošni starokršćanski relikvijari potvrđuju da se u Novalji na otoku Pagu nalazilo važno starokršćansko središte, koje je zajedno s lokalitetom Caska moglo obuhvaćati prostor antičkog grada *Cissa*.

Na Elafitskim otocima, točnije na otoku Lopudu, pronađena je jedinstvena cjelina od čak šest relikvijara. Nju čine već spomenuti relikvijar s natpisom i bačvicom u njemu, srebreni kovčežić i tri eliptična relikvijara ukrašena motivom križa na poklopcu. V. B. Lupis smatra da su navedeni relikvijari na Lopud mogli doći kao import iz Salone ili se ipak radi o prekomorskom importu. Ističe da je ovako velika skupina starokršćanskih relikvijara jedinstven slučaj, koji se uklapa u tradiciju čuvanja relikvijara na dubrovačkom području potvrđenu u povijesnim vrelima iz 10. stoljeća.⁶⁷ Nažalost, zbog manjka dokumentacije prvobitnog nalaza i konteksta relikvijara, teško je sa sigurnošću odrediti njihov međusobni odnos i podrijetlo, no to ne umanjuje njihov značaj i svjedočenje o jakosti kršćanske vjere na tom području.

---

⁶³ J. S. ŠKUNCA, 2011., 339-342.

⁶⁴ I. RADIĆ, A. KURILIĆ, 2005., 279-280.

⁶⁵ B. ILAKOVAC, 1997-1998., 79-80.

⁶⁶ B. ILAKOVAC, 1991., 241.

⁶⁷ V. LUPIS, 2009., 477.

Uz spomenute novaljske i lopudske relikvijare, o rasprostranjenosti kršćanstva na priobalnom području rimske provincije Dalmacije svjedoče i kameni relikvijari pronađeni na otocima Braču, Rabu i Cresu te primjerak staklenog relikvijara iz Kotora. Kameni relikvijari svojim izgledom podsjećaju na umanjene sarkofage, te tako rapski relikvijar ukazuje na sličnosti sa sarkofazima iz 6. stoljeća, dok kameni relikvijar iz Lovrečine na otoku Braču možemo usporediti sa salonitanskim sarkofazima iz istog stoljeća.⁶⁸ Nažalost, zbog manjka objavljene literature i konteksta nalaza relikvijara iz Muzeja grada Cresa, njegovo podrijetlo i datacija ne mogu biti preciznije utvrđeni.

Relikvijari ne predstavljaju samo spremnike - oni svojim oblikom, materijalom, ukrasom ili natpisom svjedoče o životu kršćana. U njima su zapisana vjerovanja, običaji i tradicije kršćana kroz stoljeća, dok su se u njihovoj unutrašnjosti, po vjerovanju, čuvale čudotvorne moći svetih osoba. Raskošniji primjerci, poput oktogonalnog relikvijara iz Novalje, spadaju među najvrijednije umjetničke izrađevine kasne antike. Usprkos tome i kameni relikvijar s otoka Cresa, iako mali i neukrašen, u sebi jednako čuva tajne i vrijednost života svete osobe i svjedoči o vjerovanju cijelog kršćanskog svijeta od njegovih početaka pa do danas.

---

⁶⁸ N. CAMBI, 2002.,307.

8. SAŽETAK

U radu su obrađeni starokršćanski relikvijari s priobalnog područja provincije Dalmacije. Navodi se prostor rasprostiranja provincije te značaj kršćanske arheologije. Relikvijari su spremnici u kojima su se čuvale relikvije, točnije dijelovi tijela ili predmeti koji su povezani s nekom svetom osobom kršćanskog svijeta. Većina spomenutih relikvijara spada pod slučajne nalaze te im nedostaje potrebna dokumentacija. Opisani su po tipologiji oblika, započevši s najzastupljenijim i najstarijim primjercima. Najzastupljeniji oblik predstavljaju relikvijari tipa škrinjica te je najstariji primjerak pronađen u Novalji na otoku Pagu. Pod tip škrinjica spadaju i dva srebrna relikvijara s otoka Lopuda te tri kamena relikvijara pronađena na otocima Rabu, Braču i Cresu. Također u samostanu sv. Klare u Splitu, očuvan je jedan kameni i olovni primjerak relikvijara ovog tipa. Tri eliptična relikvijara pronađena su na otoku Lopudu, a jedan u Novalji unutar već spomenute škrinjice moći. U potonjoj je pronađen i stakleni relikvijar tipa lonca, kakav još imamo i u Kotoru, kao i jedini primjerak oktogonalnog tipa relikvijara. Uz obradu spomenutih relikvijara, navedene su i antičke biskupije te njihov odnos s pronađenim moćnicima. Istaknuta je problematika novaljskih relikvijara koji čine najraskošniju cjelinu starokršćanskih relikvijara na priobalnom području provincije Dalmacije. Zanimljiva je lokacija njihova pronalaska i enigma o postojanju i smještaju biskupskog središta *Cissa* na otoku Pagu.

Ključne riječi: relikvije, relikvijari, provincija Dalmacija, starokršćanstvo, Cissa, antičke biskupije

9. SUMMARY

Old Christian reliquaries in the coastal area of the province of Dalmatia

This paper covers old Christian reliquaries from the coastal area of the province of Dalmatia. It also deals with area of dispersal of the province and importance of Christian archeology. Relics usually contain remains of a saint or the personal effects of the saint. Most of these relics were found by accident and they lack a necessary documentation. They are listed by the typology of the form, beginning with the most prominent and the oldest specimens. The most represented form are the chest type relics and the oldest specimen is found in Novalja on the island Pag. Chest type relics were also found on island Lopud, Rab, Brač and Cres, and two of them in a monastery of St. Clare in Split. Three elliptical relics were found on the island Lopud and one in Novalja. Glass relics were found in Kotor and Novalja, while the only copy of the octagonal type of relic was also found in Novalja on the island of Pag. This paper also deals with ancient diocese and their connections with found relics. The most luxurious whole of old Christian relics in the coastal area of the province of Dalmatia are the relics found in Novalja. That is why this paper also covers the possibility of potential existence of an ancient diocese *Cissa* on the island of Pag.

Keywords: relics, reliquaries, province of Dalmatia, old Christian period, Cissa, ancient

10. LITERATURA

- BADURINA, A., 1976. - Anđelko Badurina, "Ranokršćanski relikvijar iz Novalje", *Materijali XII - IX kongresa arheologa Jugoslavije*, Zagreb, 283-295.
- BADURINA, A., 1979. - Anđelko Badruina, "Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva", Zagreb.
- BASLER, Đ., 1990. - Đuro Basler, "Kršćanska arheologija", Mostar.
- BARAKA PERICA, J., 2008. - Josipa Baraka Perica, "Krist i apostoli na relikvijaru iz Novalje u općem kontekstu starokršćanske ikonografije", *Archaeologia Adriatica*, 2, Zadar, 113-127.
- BERITIĆ, D., 2001. - Dubravka Beritić, "Lopudski relikvijar - moćnik *Reliquarium Elaphitense*", *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka*, 8, Dubrovnik, 169-172.
- BULIĆ, F., 1909. - Frane Bulić, "Ritrovamenti antichi cristiani a Lovreščina di Postire sull' isola Brač (Brazza)", *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, 32, Split, 37-39.
- CAMBI, N., 2002. - Nenad Cambi, "Antika", Zagreb.
- CAMBI, N., 2007. - Nenad Cambi, "Bilješke o kasnoj antici na Braču", *Brački zbornik*, 22, Split - Supetar, 86-125.
- ĆUS - RUKONIĆ, J., 2009. - Jasminka Ćus - Rukonić, "Ranokršćanska skulptura grada Cresa", *Histria Antiqua*, 18/2, Pula, 307-313.
- DOMAČIĆ, D., JELIČIĆ - RADONIĆ, J., 1994. - Davor Domačić i Jasna Jeličić - Radonić, "Lovrečina", *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split.
- DOMIJAN, M., 2001. - Miljenko Domijan, "Rab - grad umjetnosti", Zagreb.
- DUPLANČIĆ, A., 2013. - Arsen Duplančić, "Dva starokršćanska relikvijara iz Splita", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 106, Split, 205-229.
- FADIĆ, I., 1993. - Ivo Fadić, "Novaljski relikvijari", *Diadora*, 15, Zadar, 157-173.
- ILAKOVAC, B., 1991. - Boris Ilakovac, "Da li je rimska Kisa propala u more zbog potresa", *Diadora*, 13, Zadar, 241-250.
- ILAKOVAC, B., 1993./1994. - Boris Ilakovac, "Ranokršćanski relikvijari kesenske (Cissa) biskupije iz Novalje na otoku Pagu", *VAMZ*, 3.s. 26-27, Zadar, 47-65.
- ILAKOVAC, B., 1997-1998. - Boris Ilakovac, "Limitacija agera rimske Kiše (Cissa) na otoku Pagu", *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu.*, 30-31/3, Zagreb, 69-82.
- JARAK, M., 2010. - Mirja Jarak, "Starokršćanska i ranosrednjovjekovna skulptura otoka Raba", *Starohrvatska prosvjeta*, 37, Split, 77-110.

- JURKOVIĆ, M., 1990. - Miljenko Jurković, "Oratorij - relikvijarij i deambulatorij crkve sv. Ivana u Rabu", *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 14, Zagreb, 81-91.
- KAPITANOVIĆ, V., 2006. - Vicko Kapitanović, "Kršćanska arheologija", Split.
- KOLARIĆ, J., 1998. - Juraj Kolarić, "Povijest kršćanstva u Hrvata", Koprivnica.
- KOS, K., 2015./2016. - Kristina Kos, "Ranokršćanski i srednjovjekovni kameni relikvijari na istočnom Jadranu", Zagreb. (Diplomski rad)
- LISIČAR, V., 1931. - Vicko Lisičar, "Lopud - historički i savremeni prikaz", Dubrovnik
- LUPIS, V.B., 2003. - Vinicije B. Lupis, "Moćnik dubrovačke prvostolnice", doktorska disertacija, Zagreb.
- LUPIS, V.B., 2009. - Vinicije B. Lupis, "Iznova o lopudskim moćnicima", *Histria Antiqua*, 18/1, Pula, 473-479.
- LUPIS, V.B., 2015. - Vinicije B. Lupis, "Dubrovačke srednjovjekovne zlatarske teme", Zagreb - Dubrovnik.
- MATIJAŠIĆ, R., 2009. - Robert Matijašić, "Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana", Zagreb.
- MILOŠEVIĆ, A., 2000. - Ante Milošević, "Katalog izlože II. Hrvati i Karolinzi", Split.
- NOVAK, V., 1940. - Viktor Novak, "Reliquarium Elaphitense (Lopudski relikvijar)", *Vijesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 51, Split, 165-195.
- RADIĆ ROSSI, I. - KURILIĆ, A., 2005. - Irena Radić Rossi, Anamarija Kurilić, "Caska-arheološka zona", *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2, Zagreb, 279-280.
- SUIĆ, M., 1987. - Mate Suić, "Cissa Pullaria - baphium Cissense - episcopus Cessensis", *Arheološki radovi i rasprave*, 10, Zagreb, 185-219.
- ŠKUNCA, S.J., 2011. - Stanko Josip Škunca, "Enigma biskupije Cisse/Cesse", *Vjesnik Istarskog arhiva*, 18, Pula, 331-344.
- ZGAGA, V., 2012. - Višnja Zgaga, "Muzej sakralne umjetnosti kotorske katedrale", *Informatica museologica*, 42, Zagreb, 71-77.